२५। इत्यण्। इदन्तादेशश्च। यस्येतिलोपात् परत्वादादिवृद्धिः कदैवतम्। स तु ब्राह्मतीर्थम्। (कायति प्रकाशते इति अच्।) मूर्त्तिः। ("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्। समागमाः सापगमाः सर्व्वमुत्पादि भङ्गुरम्"॥ इति हितोपदेशः॥) संघः। लक्ष्यः। स्वभावः। इति मेदिनी॥ प्राजापत्यविवाहः। इति स्मृतिः॥ (यथा मनुः ३। ३८।

"आर्षोढाजः सुतस्त्रीस्त्रीन्
षट् षट् कायोढजः सुतः"॥)

अस्य लक्षणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम्॥ मूलधनम्। यथा,—नारदः।

"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका"॥

कायमानं, क्ली, (कायस्य मानमिव मानमस्य।) दृग्कुटीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कायवलनं, क्ली, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन। वलस्तुतौ करणे ल्युट्।) कवचम्। इति हारावली। ७३॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्व्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामितया तिष्ठतीति। काय+स्था+कः।) परमात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।

"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते"॥

काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय+स्था+कः।) नरजातिविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्पर्य्यायः। कूटकृत् २ पञ्जीकरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ करणः ४ पञ्जिकारकः ५। इति जटाधरः॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा*।

श्रीहर उवाच।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम्।
यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः॥

पार्व्वत्युवाच।

अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानावयोरप।
शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः॥
श्रोष्याम्यादौ हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विस्तरात्।
कायस्थः क्षत्रविट्शूद्रान्ते विप्रार्चकः कथम्॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान्।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर!॥
श्रोष्यामि महिमानञ्च साधनं तस्य एव हि॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतो जन्म जातः कायस्थनामभृत्।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम्॥
आयन्तु निकटं ज्ञेयं तत्र काये हि तिष्ठति।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम्॥
जीवेच्छया भृगुपदे जन्मलात् शोभना धियः।
शठत्व शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकत्॥
जन्मावधि द्विजार्चायां मतिरेव निरन्तरम्।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।
शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमाम्॥
वाञ्छत्येव मसीशः स सदोद्देगीतिभावहन्।
ब्राह्मणं हीश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः॥
यं यं गच्छति विप्रस्य मसीशस्यानुगच्छति।
नद्यादौ गत्वा वेदिप्रः स्नात्वा कुर्य्यात्तपोऽपि च॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीड़ितोऽपि च।
तथापि नासनं जाति शिरे धर्त्तुं, द्विजोऽपि च।

कायस्थः

मसीशायादीक्षिताय क्षत्रवैश्योपमाय च।
अशूद्रायेति वोढुं न ददात्येवासनादिकम्॥

पार्व्वत्युवाच।

चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम्।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न॥
क्षत्रवैश्योपमो क्षुक्षत्रयैव कथमीश्वर!॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स जातः कालि! ऋतस्य तत्॥
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि।
गृहीतवान्न तत् किञ्चिन्मसीशोऽलसतः शिवे!॥
अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिनः।
एते स्वैर्वेदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः॥
मस्या सह तु लेखन्या सर्व्वं लेखितुमीश्वरः।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चितं क्वचि॥
अतो हृदि विचार्य्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम्।
ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि यत्र याति धरासुरः॥
कृतत्रेताद्वापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।
तदपि क्षत्रवाक्येन दृढ़ां भक्तिं द्विजेषु च॥
ततो हि कृपया विप्रः कायस्थमनुगच्छ हि।
लालसं प्राददद्विद्यां वगलेति तव प्रिये!॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्य्यसिद्धिता।
ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि॥
एवं प्रकारेण कालि! विप्राणामनुगाः कलौ॥
कायस्थाः कालिके! देवि! पुनस्तद्विभवं शृणु।
कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियाणां महाबलः।
सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये॥
आहूतवांश्च सर्व्वान् स चतुर्योजनमध्यतः।

---

* कायस्थोत्पत्त्यादौ पन्यद्यता राज्ञा यानि प्रमाणानि संगृहीतानि तदितराण्यधुना प्राप्तानि। कतिपयप्रशस्तप्रामाण्यप्रमाणान्यधोदृतानीति। तद् यथा,—

"चर्चं ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनी॥
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः।
प्राविर्भूतो सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपितः।
ब्रह्मणोऽङ्गिरयज्ञानी देवान्योर्थेऽग्रभुक् स वै।
भोजनाच्च सदा तस्मादाकृतिर्दीयते द्विजैः॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते।
नानागोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै"॥

इति पद्मपुराणे कृष्टिखण्डम्॥ *॥

दक्षोवेच उवाच।

"चित्रगुप्तं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्।
उपसङ्गम्य पप्रच्छ भीष्मः शस्त्रभृतांवरः॥
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च।
सम्भवः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया॥
कायस्थोत्पत्तयो लोकेष्वाख्यातास्तेव महामुने।
भूय एव महाप्राज्ञ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥
वैश्याया दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः।
सुधियः सर्व्वशास्त्रेषु कायास्तद्वारबोधकाः॥
पोद्धारो निजवर्णानां ब्राह्मणानां विशेषतः।
तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने!॥
एतन्मे संशयं विप्र! वक्तुमर्हस्यशेषतः।
इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः, गाङ्गेय! शृणु तत्त्वतः॥

पुलस्त्य उवाच।

शृणु गाङ्गेय! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्व्वं तन्मे कथयतः शृणु॥
येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।
उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते॥
अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः।
यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो"॥
"मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा।
जघनाच्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च सवयवसरीरकान्।
एककालेऽसृजत् सर्व्वं चन्द्रसूर्य्यग्रहादिकान्॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!।
उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कायपंचातिवेजसम्॥
प्रतियत्नेन भोः पुत्र जगत् पालय सुव्रत!।
इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं ऋषिसम्भवहेतुकम्॥
ततस्तु ब्रह्मणा येन यत् कृतं तन्निबोध मे"॥
"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
समाधिस्थोऽभवत् प्राज्ञः संयम्य शान्तमानसः॥
ततः समाहितमतेर्यत्कृतं तद्वदामि वे।
तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः॥
कम्बुग्रीवो गूढ़शिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
लेखनीखेदनोपेतो मसीभाजनसंयुतः॥
निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः।
उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः॥
त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय! तं ददर्श पितामहः।
अधोऽर्धसन्निरीक्ष्याथ पुरुषस्याग्रतः स्थितः॥
नामधेयं हि मे तात! वक्तुमर्हस्यतःपरम्।
यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् मे मामनुशासय"॥

पुलस्त्य उवाच।

"इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं सत्यरोरजम्।
प्रहस्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः॥
स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरम्।
मच्छरीरात् समुद्भूतत्वात् कायस्थसंज्ञकः॥
चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि।
धर्म्मोधर्म्मविवेकार्थं धर्म्मराजपुरे सदा॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स! समाज्ञां प्राप्य निश्चलाम्।
चक्रवर्त्तीचितो धर्मः पालनीयो यथाविधि॥
प्रजाः सृजस्व भोः पुत्र भुवि भारसमन्विताः।
तत्रे दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत"॥

पुलस्त्य उवाच।

"चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि वे।
गौडा नागरा गौराः श्रीवास्तव्यश्च माथुराः॥
चन्द्रिकाः सौरसेनाः श्रीवसेनाश्चैव च।
वर्णावर्णद्वयश्चैव चन्द्रकाश्च सतम!॥
शृणु तेषाञ्च कर्णाधि कुलवंशविवर्द्धन!।
पुत्रान् वै ख्यापयामास चित्रगुप्तो महीतले॥
धर्म्मोधर्म्मविवेकज्ञचित्रगुप्तो महामतिः।
शूद्रानं वेधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम्॥
पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम्।
वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वेषातिथिसेवनम्॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्म्मोधर्म्मविलोकनम्।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः सर्व्वस्य काम्यया॥
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डा चण्डप्रमर्द्दिनी।
तस्याश्च पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः॥
स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा।
भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभिः॥
भवन्तो सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा सा तु चण्डिका।